

ANETA MARIA ABRAMOWICZ

PODMIOTY PRAWA DO WOLNOŚCI MYŚLI,
SUMIENIA I RELIGII W NORMACH
PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO I WSPÓLNOTOWEGO

WPROWADZENIE

Podmiotami uprawnionymi do korzystania z wolności myśli, sumienia i religii są ludzie występujący i działający indywidualnie lub zbiorowo. Prawo to przysługuje każdemu człowiekowi z samego faktu bycia osobą, której przyrodzonym atrybutem jest godność osoby ludzkiej. Z niej właśnie wolność ta wypływa. Jest ona sferą działania ludzkiego, która nie powinna być reglamentowana przez państwo. Błędem jest uzależnianie posiadania jej od obywatelstwa, miejsca zamieszkania czy jakiegokolwiek innej przesłanki. Żaden ustawodawca nie jest w stanie jej stworzyć, ponieważ jej jedynym dysponentem jest tylko człowiek.

1. GODNOŚĆ OSOBY LUDZKIEJ JAKO ŹRÓDŁO PODSTAWOWYCH
PRAW I WOLNOŚCI CZŁOWIEKA

Istotnym elementem obrazu człowieka, jaki można zrekonstruować na podstawie aktów prawa międzynarodowego, jest właśnie przyrodzona godność jednostki ludzkiej¹. Podstawą wolności religij-

---

¹ J. Zajadło, *Godność jednostki w aktach międzynarodowej ochrony praw człowieka*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1989, z. 2, s. 103. Na takim

nej, podobnie jak wszystkich innych praw i wolności człowieka, jest więc godność osoby ludzkiej². Natomiast ugruntowanym rozwiązaniem europejskich systemów prawnych jest zaliczenie wolności religijnej do praw fundamentalnych, nienaruszalnych, mających zakorzenienie w godności ludzkiej³, czyli do praw podstawowych, a te nabierają konkretnego kształtu prawnego w zależności od moralnego znaczenia idei ochrony godności ludzkiej⁴.

Podstawy praw człowieka nie szuka się w woli sprawujących władzę w państwie i umieszczonych w konstytucjach czy też ogłoszonych, przy zgodzie państw, konwencjach międzynarodowych⁵. Błędem jest szukanie tej podstawy w koncepcji praw obywatelskich. Uznaje ona

---

stanowisku stoi też polska konstytucja z 1997 r. (Dz. U. z 1997 r., nr 78, poz. 483.), która w art. 30 stanowi, że „przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło praw i wolności człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”. K. Complak, *O prawidłowe pojmowania godności osoby ludzkiej*, w: *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 63. Zob. też: P. Stanisławski, *Podstawy polskiego prawa wyznaniowego. Źródła prawa wyznaniowego Rzeczypospolitej Polskiej*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, Warszawa 2006, s. 46.

² J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 89. Zasada, że godność ludzka jest źródłem praw i wolności człowieka, oparta jest na określonej prawdzie o człowieku jako bycie osobowym wyposażonym w atrybuty rozumności, wolności i sumienia.

³ W. Bar (rec.), *Stefano Ceccanti, Una Libertà comparata. Libertà religiosa fondamentale e società multietniche, Bologna 2001*, ss. 253, nrb. 9, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 5(2002), s. 272. Jan Paweł II w dokumencie Stolicy Apostolskiej o wolności religijnej, przesłanym KBWE w Madrycie (1 września 1980 r.) pisał: „Wolność sumienia i religii [...] jest [...] pierwszym i niezbędnym prawem osoby ludzkiej, a nawet więcej, można powiedzieć, że w stopniu, w jakim dotyka ona najbardziej intymnej sfery ducha, podtrzymuje głęboko zakotwiczoną w każdej osobie rację bytu innych wolności” (P. Policastro, *Prawa podstawowe w demokratycznych transformacjach ustrojowych*, Lublin 2002, s. 100). Zob. też: A. Grześkowiak, *Fundamenty integracji Europy*, w: *Kultura i prawo. Podstawy jedności europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 1999, s. 271.

⁴ P. Policastro, *Prawa podstawowe*, s. 42.

⁵ F. J. Mazurek, *Pojęcie godności człowieka. Historia i miejsce w projektach Konstytucji III Rzeczypospolitej*, „Roczniki Nauk Prawnych” 6(1996), s. 55. Warto zauważyć, że w Protokole Dodatkowym (1988) do Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka (1969) wprost mówi się, że „podstawowe prawa człowieka nie wypływają z faktu

bowiem prawa obywatelskie za wtórne w stosunku do państwa. Zatem prawa te, według tej koncepcji, zawdzięczają swoje istnienie i treść ustawodawczej decyzji państwa. Co za tym idzie, wyłącznie w gestii państwa leży wykreowanie i nadanie określonej treści prawom przysługującym obywatelom. Państwo może je również w każdej chwili zmienić lub nawet uchylić. Jest to więc koncepcja praw relatywnych⁶. Źródłem natomiast praw człowieka jest przyrodzona godność osoby ludzkiej⁷. Prawo nie ustanawia tej godności, lecz ją zakłada jako przyrodzoną⁸. Uzależnienie nadania człowiekowi godności osoby ludzkiej od decyzji społeczeństwa oznaczałoby radykalne pozbawienie prawa stanowionego oparcia w prawach człowieka, pozbawienie go też całego moralnego autorytetu, jaki stąd prawo dla siebie czerpie⁹.

Pojęcie godności ludzkiej jest trudne do zdefiniowania¹⁰. Żaden z aktów międzynarodowej ochrony praw człowieka nie zawiera le-

---

bycia obywatelem danego państwa, lecz opierają się na właściwościach osoby ludzkiej [...] na uznaniu godności osoby ludzkiej”.

⁶ H. Misztal, *Konstytucyjne podstawy polskiego prawa wyznaniowego*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, P. Stanisławski, Lublin 2003, s. 192.

⁷ J. Krukowski, *Godność ludzka podstawą praw i wolności człowieka w umowach międzynarodowych*, w: *Kultura i prawo. Podstawy jedności europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 1999, s. 179. „Podstawą praw człowieka nie jest wola większości obywateli ani wola narodu, ani umowa społeczna, ani wola klasy panującej, ani ustawa konstytucyjna, ale jest nią «przyrodzona godność osoby ludzkiej»”.

⁸ A. Szostek, *Prawa człowieka: podstawa czy wyzwanie dla współczesnego prawa stanowionego?*, w: *Kultura i prawo. Podstawy jedności europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 1999, s. 127. Prawo – według tej koncepcji – zakłada też, że godność ta jest bardziej pierwotna niż jakiegokolwiek różnice pomiędzy ludźmi. W tym sensie zarówno nowożytne prawo konstytucyjne, jak i współczesne akta międzynarodowe określają same siebie jako podporządkowane prawom człowieka.

⁹ Tamże, s. 139. W świetle takiej pozytywistycznej filozofii prawa równie legalne jest odmówienie człowieczeństwa nienarodzonemu, jak i narodzonemu, byleby decyzja taka była proceduralnie prawidłowo podjęta.

¹⁰ J. Krukowski, *Godność ludzka podstawą praw*, s. 181. Można wyróżnić dwie kategorie tej godności. Jest to godność obiektywna, zwana godnością osobową, która jest przyrodzona i niezbywalna, oraz godność subiektywna, zwana osobowościową, która może być nabyta i utracona. Zob. też: J. Krukowski, *Godność człowieka podstawą konstytucyjnego katalogu praw i wolności jednostki*, w: *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997, s. 39.

galnej definicji przyrodzonej godności człowieka. Ewentualne próby zdefiniowania utrudnia fakt, iż pojęcie to występuje najczęściej w nieodkreślonym kontekście preambuł tych aktów, rzadko zawarte natomiast jest w części merytorycznej dokumentów¹¹.

Jak się wydaje, godność należy rozumieć jako zdolność każdej osoby do samostanowienia, czyli – jak orzekł niemiecki Trybunał Konstytucyjny w dniu 15 XII 1983 r. – jako zdolność do swobodnego podejmowania decyzji przez jednostkę w zakresie urzeczywistnianych czynności bądź w zależności od przypadku zaniechanie, włączając w to możliwość konsekwentnego działania zgodnie z podjętą decyzją¹².

Zgodnie z nauką Kościoła katolickiego pojęcie wolności religijnej głoszone przez Sobór Watykański II związane jest z przyjęciem obrazu człowieka jako istoty zdolnej do wykonywania wyboru, polegającego na dobrowolnym przyjęciu poznanej prawdy jako dobra lub jej odrzuceniu. Z kolei prawo do wolności religijnej jest zakorzenione w samej godności osoby ludzkiej. Z racji swojej godności wszyscy ludzie są osobami, czyli istotami wyposażonymi w rozum i wolną wolę, a tym samym w osobistą odpowiedzialność. Godność ludzka jest źródłem praw i wolności człowieka, czyli bytu osobowego wyposażonego w atrybuty rozumności, wolności i sumienia¹³.

Treść pojęcia godności ludzkiej można zaprezentować na podstawie jej ujęcia w pierwszym dokumencie międzynarodowym, proklamującym zasadę poszanowania godności ludzkiej, jakim jest Powszechna Deklaracja Praw Człowieka¹⁴. Za atrybuty godności ludzkiej uznano tutaj rozum i sumienie. Wskazanie rozumu jako istotne-

¹¹ J. Zajadło, *Godność jednostki w aktach*, s. 112.

¹² M. Jabłoński, *Rozważania na temat znaczenia pojęcia godności człowieka w polskim porządku konstytucyjnym*, w: *Prawo i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 83. Zob. też: O. Luchterhandt, R. Brusckke, *Godność człowieka – aktualne kwestie sporne w niemieckim prawie państwowym*, „Państwo i Prawo” 2005, nr 2, s. 34-48.

¹³ J. Krukowski, *Kościół i państwo*, s. 87-89. Zob. też: O. Luchterhandt, R. Brusckke, *Godność człowieka – aktualne kwestie*, s. 34-48.

¹⁴ J. Krukowski, *Godność ludzka podstawą praw*, s. 192-193. Art. 1 stanowi: „Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi w swej godności i w swych prawach. Są oni obdarzeni rozumem i sumieniem”.

go elementu godności ludzkiej oznacza zaakcentowanie zdolności człowieka do poznania prawdy. Sumienie natomiast podkreśla etyczny wymiar godności ludzkiej, wskazując zdolność człowieka do rozpoznania dobra i zła moralnego. Za istotny element tego pojęcia uznana została również wolność¹⁵. Z treści pojęcia godności ludzkiej wysunąć można wniosek, że jest ona wartością pierwotną w stosunku do państwa i społeczeństwa, fundamentalną normą państwa, nie tylko zaś przyczyną praw człowieka¹⁶.

Podkreślenie przyrodzonego charakteru godności ludzkiej oznacza, że państwo tylko stwierdza jej istnienie jako bezsporny fakt, uznaje ją za wartość pierwotną, istniejącą niezależnie od woli prawodawcy. Godność ludzka jako stały atrybut każdego człowieka ma roszczeniowy charakter. Dlatego też państwo ma być obrońcą i gwarantem praw i wolności, których podmiotem jest każda osoba¹⁷.

Wielu autorów uważa, że to właśnie system zachodnioeuropejski stanowi najwyższą formę gwarancji przyrodzonej godności jednostki¹⁸. Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności wraz z towarzyszącymi jej protokołami nie zna jednak pojęcia godności osoby ludzkiej, mimo że stanowi ona standard europejskiego systemu ochrony praw człowieka¹⁹. Za normatywną namiastkę tego pojęcia uważa się art. 3 Konwencji. Głosi on, że „nikt

¹⁵ Trzeba zauważyć, że papież Jan Paweł II również mocno akcentuje ten element, stwierdzając, że „Wolność jest miarą godności i wielkości człowieka” (J. Krukowski, *Kościół i państwo*, s. 89).

¹⁶ B. Kempen, *Godność człowieka jako idea przewodnia konstytucji w Europie*, w: *Kultura i prawo. Podstawy jedności europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 1999, s. 223.

¹⁷ J. Krukowski, *Godność ludzka podstawą praw*, s. 193-195.

¹⁸ J. Zajadło, *Godność jednostki w aktach*, s. 109.

¹⁹ Dz. U. z 1993 r., nr 61, poz. 284; J. Krukowski, *Godność ludzka podstawą praw*, s. 185. To przemilczenie systemu zachodnioeuropejskiego jest tym bardziej interesujące, że pojęcie godności człowieka występuje w systemie afrykańskim. Umieszczone jest zarówno w preambule Karty OJA z 25 maja 1963 r., jak i w art. 5 Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów z 1981 r. Pojęcie to pojawiło się już w 1948 r. w amerykańskiej Deklaracji Praw i Obowiązków Człowieka z Bogoty, a następnie powtórzone w Deklaracji z Punta del Este z 1961 r. Pojęcie to występuje ponadto w Konwencjach Genewskich z 12 sierpnia 1949 r. oraz Protokołach Dodatkowych do Konwencji Genewskich z 12 grudnia 1977 r. J. Zajadło, *Godność jednostki w aktach*, s. 109.

nie będzie poddany torturom ani nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu lub karaniu”. Trybunał w Strasburgu jedynie w nielicznych przypadkach odwoływał się *eo nomine* do pojęcia godności osoby ludzkiej i nawet wtedy robił to na zasadzie posiłkowego odwołania się. Nie wyjaśniał jego znaczenia i nie przyznał mu charakteru normatywnego i bezwzględnie obowiązującego²⁰.

Dopiero Deklaracja Praw i Wolności uchwalona przez Parlament Europejski w Strasburgu 12 kwietnia 1989 r. wyraźnie odwołuje się do pojęcia godności osoby ludzkiej. W preambule tej Deklaracji czytamy, że „jest niezbędne dla Europy potwierdzenie istnienia wspólnoty opartej na poszanowaniu godności ludzkiej i praw podstawowych”. Do art. 1 tej Deklaracji zostało ponadto wpisane mocne stwierdzenie, że „godność ludzka jest nienaruszalna”²¹.

Wyraźnie do zasady godności ludzkiej odwołuje się Akt Końcowy KBWE z Helsinek (1975). W zasadzie 7 tego Aktu zostało potwierdzone, że państwa uczestniczące będą „popierać i zachęcać do efektywnego korzystania z obywatelskich, politycznych, ekonomicznych, społecznych, kulturalnych i innych praw i wolności, które wynikają z przyrodzonej godności osoby ludzkiej i mają podstawowe znaczenie dla swobodnego jej rozwoju”. Godność ludzka jest tu pojmowana jako źródło, z którego wynikają wszystkie prawa i wolności człowieka oraz podstawa jego swobodnego rozwoju. Podobnie jak inne akty prawa międzynarodowego i wspólnotowego, również Akt Końcowy KBWE uznaje godność człowieka za normatywną zasadę systemu międzynarodowej ochrony praw człowieka²². Godność ludzka urasta tutaj do rangi zasady prawnej, jednocześnie jest czymś innym niż same prawa człowieka i wspólnie z nimi stanowi jedną z podstaw współczesnego świata²³.

²⁰ M. Jabłoński, *Rozważania na temat znaczenia*, s. 90.

²¹ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004, s. 311-312.

²² J. Krukowski, *Godność ludzka podstawą praw*, s. 187-191.

²³ J. Zajadło, *Godność jednostki w aktach*, s. 106. Tak np. konwencja w sprawie zwalczania handlu żywym towarem i eksploatacji prostytucji z 2 grudnia 1949 r. uznała prostytucję i handel żywym towarem za „niezgodnie z godnością i wartością ludzkiej osoby i zagrażające dobru jednostki, rodziny i wspólnoty”. Podobnie sformułowano to

Traktat ustanawiający Konstytucję Unii Europejskiej również nie zapomina o pojęciu godności osoby ludzkiej²⁴. W preambule tego aktu czytamy: „Świadoma swego duchowego i moralnego dziedzictwa Unia stworzona jest na niepodzielnych i uniwersalnych wartościach: godności człowieka, wolności, równości i solidarności”. Unia Europejska nie chce być odbierana tylko jako wspólnota gospodarcza oparta na wspólnocie interesów, ale chce być postrzegana jako wspólnota budowana na silnym fundamencie wartości, które mają jednoczyć członków Unii. Bezpośrednio wskazuje te wartości. Są nimi godność człowieka, wolność, równość i solidarność²⁵.

Podobnie Karta Praw Podstawowych uchwalona przez Parlament Europejski odwołuje się do tego terminu. W art. 1 Karty czytamy: „Godność człowieka jest nienaruszalna, należy ją szanować i chronić”. To znaczy, że pełni ona w Unii Europejskiej podwójną rolę. Jest fundamentem dla praw podstawowych, a proklamowane w art. 1 prawo do jej ochrony stanowi jedną z podstawowych zasad Unii Europejskiej. Godność ludzka jest więc wartością i zasadą ponadpaństwową²⁶. Fakt uchwalenia przez PE Karty Praw Człowieka prawdopodobnie nie zmieni sposobu orzekania przez Europejski Trybunał Praw Człowieka. Zapis art. 1 Karty ma charakter deklaratywny, potwierdzający fakt istnienia wartości, jaką jest godność człowieka. Obowiązek jej szanowania i ochrony realizować się będzie na podstawie innych konkretnych przepisów Karty, np. poświęconych zakazowi tortur, nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu. Pojęcie godności znane było już przed uchwaleniem tego aktu, dlatego mało prawdopodobne jest, aby teraz stało się bezpośrednią podstawą orzekania²⁷.

---

w Konwencji w sprawie Likwidacji Wszelkich Form Dyskryminacji Kobiet z 18 grudnia 1978 r., zgodnie z którą „dyskryminacja kobiet narusza zasady równości praw i przestrzegania godności człowieka”. Konwencja o zwalczaniu i karaniu zbrodni apartheidu z 30 listopada 1973 r. w art. II lit. a za przejaw tej zbrodni uznaje „gwałcenie wolności lub godności człowieka”. Tamże, s. 107.

²⁴ Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy, Dz. Urz. UE 2004 C 310.

²⁵ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 313.

²⁶ K. Krukowski, *Unia Europejska a Kościół katolicki. Zarys problematyki*, „Roczniki Nauk Prawnych” 13(2003), z. 1, s. 215.

2. PODMIOT INDYWIDUALNY – KAŻDY CZŁOWIEK

Wolność myśli, sumienia i religii traktowana jest dzisiaj powszechnie jako prawo przysługujące każdej osobie, niezależnie od miejsca pobytu, zamieszkania i przynależności państwowej. W ustawodawstwach krajowych jako podmiot tego prawa występuje zazwyczaj każdy człowiek²⁸. Uzależnienie tego prawa od przynależności do konkretnego państwa, od posiadanego obywatelstwa, pozostaje w sprzeczności ze współczesnym pojmowaniem tego prawa jako prawa człowieka, a nie obywatela²⁹.

Prawo stanowiące (*lex*) jest czynnikiem zewnętrznym wobec faktu dysponowania przez człowieka wolnością religijną. Prawodawca może tę wolność różnorodnie wyrazić. Może zostać zaakcentowana funkcja ochrony tej wolności. Może też zostać wskazane naturalne pochodzenie tej wolności oraz jej istotę, która sprawia, że człowiek może korzystać z niej samodzielnie, posiadając przyrodzoną zdolność do podejmowania aktów woli i realizowania ich. Współczesne porządki prawne zawierają odniesienia do prawa naturalnego przez łączenie wolności religijnej z godnością osoby ludzkiej³⁰.

Funkcja państwa nie polega na ustanawianiu czy ograniczaniu tej wolności, ale na tym, by ją chronić i zapewniać³¹. Gwarancje te w as-

²⁷ M. Jabłoński, *Rozważania na temat znaczenia*, s. 90.

²⁸ Takiego sformułowania używa Konstytucja RP w art. 53 ust. 1, stanowiąc, że „Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii”. Zob. H. Misztal, *Konstytucyjne gwarancje wolności sumienia i religii. Zakres podmiotowy*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, Warszawa 2006, s. 62-63.

²⁹ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2003, s. 32.

³⁰ M. Granat, *Granice wolności religijnej w społeczeństwie pluralistycznym*, w: *Kultura i prawo. Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 176. Na gruncie prawa pozytywnego wolność religijna oznacza obszar aktywności człowieka w sferze przekonań i religii, niepodlegający reglamentacji prawnej większej niż identyczna wolność innych ludzi, oraz obszar aktywności w tej sferze wyznaczony przepisami prawa. Obywatel, realizując swoją wolność, musi więc akceptować unormowania ograniczające ją.

³¹ R. Buttiglione, *Religia i wolność religijna w debacie na temat Konstytucji Unii Europejskiej*, w: *Kultura i prawo. Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 200.

peckie negatywnym oznaczają ochronę wolności każdego człowieka od przymusu w jej zakresie, zakaz zmuszania kogokolwiek do uzewnętrzniania albo do nieuzewnętrzniania swych przekonań religijnych w życiu publicznym. W aspekcie pozytywnym natomiast gwarancje tej wolności oznaczają prawo do uzewnętrzniania swych przekonań tak w życiu prywatnym, jak i publicznym³².

Podmiotem uprawnionym w kontekście wolności religii jest każdy człowiek, każda osoba ludzka. Zatem uprawnieni są nie tylko wierzący, ale też agnostycy i ateści. Podobnym rozwiązaniem hołduje nauka Kościoła katolickiego w treściach głoszonych przez Sobór Watykański II³³. Świat islamu również jako podmiot wolności religijnej wskazuje każdego człowieka³⁴.

³² J. Krukowski, *Religia i wolność religijna*, s. 222.

³³ „Osoba ludzka ma prawo do wolności religijnej. Tego rodzaju zaś wolność polega na tym, że wszyscy ludzie powinni być wolni od przymusu ze strony czy to poszczególnych ludzi, czy to zbiorowisk społecznych i jakiegokolwiek władzy, tak aby w sprawach religijnych nikogo nie przymuszano do działania wbrew jego sumieniu ani nie przeszkadzano mu w działaniu według swego sumienia, prywatnym i publicznym, indywidualnym lub w łączności z innymi byleby w godziwym zakresie”. Wolność ta przysługuje wszystkim ludziom, czyli wierzącym i niewierzącym. Prawo do wolności religijnej mają także ateści, którzy negatywnie odnoszą się do kwestii religijnych. Sobór Watykański II negatywnie odnosi się do dyskryminacji ludzi na tle przekonań religijnych, twierdząc: „Boleje więc Kościół nad dyskryminacją wierzących i niewierzących, którą niesprawiedliwie wprowadzają niektórzy kierownicy państw” (J. Krukowski, *Kościół i państwo*, s. 92-93). Deklaracja o zwalczaniu wszelkich form dyskryminacji i nietolerancji z przyczyn religijnych i przekonań, przyjęta 25 listopada 1981 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ, podaje „Każdy człowiek ma prawo myśleć i wierzyć, a poza tym wyznawać to co myśli i w co wierzy, w czym nikt nie może go ograniczyć czy zakazywać mu, ale zawsze w granicach określonych przez prawo islamskie”. Dalej w art. 12 czytamy: „Każda osoba dysponuje wolnością wierzenia, jak też wolnością kultu według swej wiary”. Trzeba zaznaczyć ponadto, że żaden z islamskich dokumentów do uprawnień przedmiotowych nie zalicza prawa do zmian religii. W. Bar (rec.), *Stefano Ceccanti, Una libera comparata*, s. 268.

³⁴ Tamże. Przytoczyć należy Powszechną Deklarację Islamską Praw Człowieka, opublikowaną przez Islamską Radę Europy i przedstawioną w Paryżu UNESCO 19 września 1981 r., oraz Deklarację Praw Człowieka w Islamie, przyjętą na posiedzeniu ministrów spraw zagranicznych OCI obradujących w dniach 31 lipca-4 sierpnia 1990 r. w ramach Konferencji Państw Islamskich w Kairze.

Rozbieżności w doktrynie prawnej pojawiają się niekiedy w odniesieniu do kwestii wieku osoby, której to prawo do wolności religijnej ma przysługiwać. Oczywiście jest, że prawo to przysługuje osobie, która ma pełną zdolność do czynności prawnych, jest w pełni podmiotem tego prawa. Doktryna ujawnia swoje rozbieżności, gdy chodzi o przyznanie tego prawa osobom małoletnim³⁵. Większościowy pogląd opiera się na stanowisku, że uprawnienia do decydowania o korzystaniu z prawa do wolności religijnej przez małoletnie dzieci³⁶ przeniesione są na rodziców lub opiekunów prawnych.

Zgodnie z art. 9 ust. 1 Europejskiej Konwencji prawo do wolności myśli, sumienia i religii zostało zagwarantowane każdemu człowiekowi, co potwierdza art. 1 tego aktu³⁷. Wyrażenie „każdemu człowiekowi” wskazuje na powszechny charakter praw człowieka gwarantowanych tą Konwencją. Prawo to przysługuje człowiekowi jedynie dlatego, że jest człowiekiem. Ze swojej istoty nie jest więc prawem obywatelskim i nie ogranicza się do grupy obywateli konkretnego państwa. Podmiotem tego prawa jest każda osoba fizyczna, nie tylko obywatel.

Ponadto art. 14 Konwencji w związku z art. 1 stanowi, że uprawniona jest każda osoba bez względu na płeć, rasę, kolor skóry, język, religię, poglądy polityczne lub jakiegokolwiek inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie lub jakąkolwiek inną przyczynę³⁸.

Sformułowanie „podlegający ich jurysdykcji” zawarte w art. 1 Europejskiej Konwencji nie ogranicza liczby osób podlegających

³⁵ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 32.

³⁶ Zgodnie z unormowaniem Konwencji o Prawach Dziecka z 20 listopada 1989 r. w art. 1: „dziecko oznacza każdą istotę ludzką w wieku poniżej osiemnastu lat, chyba że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyska ono wcześniej pełnoletniość”. A. Przyborska-Klimczak, *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, Lublin 2001, s. 212.

³⁷ K. Warchałowski, *Prawo do wolności*, s. 65. Art. 1: „Wysokie Układające się strony zapewniają każdemu człowiekowi podlegającemu ich jurysdykcji prawa i wolności określone w rozdziale 1 niniejszej Konwencji”.

³⁸ Tamże, s. 66. Uprawnienia te jeszcze mocniej akcentuje francuski tekst Konwencji. Nie używa on zwrotu „każdy człowiek”, ale sformułowania „każda osoba”, co ujawnia personalistyczne spojrzenie twórców Europejskiej Konwencji na podmiot praw, jakim jest człowiek.

gwarancjom zawartym w tym akcie, lecz ustala konieczny związek między osobą uprawnioną a państwem. Granice jurysdykcji państwa nie zawężają zakresu podmiotowego zagwarantowanych praw, w tym prawa do wolności religijnej, jedynie do osób, które łączy z państwem stosunek wynikający z obywatelstwa, miejsca zamieszkania lub stałego pobytu na terytorium państwa, lub obszarach mu podlegających, za które zgodnie z prawem międzynarodowym dane państwo odpowiada. Wystarczającą przesłanką jest tutaj sama możliwość sprawowania określonego władztwa państwa w stosunku do danej jednostki. Dlatego Europejska Konwencja obejmuje ochroną i gwarantuje wolność religijną osobom fizycznym, czyli obywatelom, cudzoziemcom, bezpaństwowcom, jeżeli podlegają oni jurysdykcji państwa-strony³⁹.

Podmiotem praw gwarantowanych przez Kartę Praw Podstawowych Unii Europejskiej, w tym również wolności religijnej, jest człowiek. Prawa te istnieją własną mocą na podstawie faktu, że przysługują każdej osobie. Nie jest ona aktem suwerennej władzy, która sama te prawa stwarza i nadaje obywatelom Unii Europejskiej. Suwerenna władza ustawodawcza Wspólnoty nie może nimi dysponować ani ich kwestionować. Musi je respektować⁴⁰.

Wskazanie na nieskończoną wartość każdego człowieka jako osoby bez względu na rasę, płeć, posiadanie i wykształcenie czy wyznanie oznacza nadanie fundamentu tworzącemu się europejskiemu systemowi prawnopolitycznemu⁴¹ i moralnemu. W ten sposób stworzona została europejska kultura moralna i polityczna⁴².

---

³⁹ Tamże, s. 66-67. Europejska Komisja Praw Człowieka i Europejski Trybunał Praw Człowieka zgadzają się ze stwierdzeniem, że podleganie danej osoby jurysdykcji państwa-strony musi być rozumiane jako znajdowanie się pod ich rzeczywistą władzą i odpowiedzialnością. Potwierdzeniem tego jest to, że skargi do EKPC w Strasburgu kierowali obywatele ponad 80 państw (w tym również dotyczące łamania art. 9 Europejskiej Konwencji), w sytuacji gdy stronami Konwencji jest ponad 30 państw.

⁴⁰ H. Juros, *Unia Europejska a religia: gra toczy się o fundamenty*, „Prawo Kanoniczne” 2000, nr 3-4, s. 403-404.

⁴¹ Warto zauważyć również, iż Amerykańska Konwencja Praw Człowieka podpisana w San Jose 22 listopada 1969 r. w art. 12 gwarantuje każdemu prawo do wolności sumienia i religii. J. Krukowski, *Podmiotowość rodziców w zakresie religijnego i moralnego wychowania dzieci w ramach edukacji szkolnej*, „Roczniki Nauk Prawnych” 4(1994), s. 135.

3. PODMIOT ZBIOROWY – GRUPY RELIGIJNE

W wymiarze prawnym wspólnotowość religii nie podlega wątpliwości, a powstawanie kościołów czy innych związków wyznaniowych, instytucji i zrzeżeń religijnych jawi się jako naturalna konsekwencja korzystania z wolności religii wspólnie z innymi⁴³. Wspólnotowy wymiar tej wolności ukazany jest również w nauce Kościoła jako prawo nie tylko człowieka, ale Kościoła i wspólnot⁴⁴.

W świetle Europejskiej Konwencji Praw Człowieka podmiotem prawa do wolności myśli, sumienia i religii może być także związek religijny jako całość⁴⁵. Początkowy pogląd, że gwarancje art. 9 Europejskiej Konwencji rozciągają się wyłącznie na jednostki, w latach 70. uległ zmianie. Uznano, że Konwencja zapewnia każdemu prawo do publicznego manifestowania przekonań nie tylko indywidualnie, ale też zbiorowo⁴⁶. Rozróżnienie natomiast między Kościołem a jego członkami jest sztuczne, ponieważ wnosząc powództwo, czyni to w imieniu swoich członków. Kościół jest w stanie samodzielnie posiadać prawa i korzystać z tych praw gwarantowanych w art. 9 i traktować uprawnienia wynikające z tego prawa jako własne. Prawo to przysługuje także stowarzyszeniom o charakterze religijnym lub filozoficznym⁴⁷. Jeżeli nie ma ono struktury organizacyjnej, podstawą

⁴² F. Adamski, *Głos w dyskusji*, w: *Kultura i prawo. Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 235.

⁴³ T. Jasudowicz, *O uznanie i poszanowanie pozycji i roli religii i Kościoła w jednoczącej się Europie*, w: *Polska w Unii Europejskiej. Perspektywy, warunki, szanse i zagrożenia*, red. C. Mik, Toruń 1997, s. 297. Na takim stanowisku stanęła też polska konstytucja w art. 25, stanowiąc, że kościoły i związki wyznaniowe mają zapewnioną przez władze publiczne swobodę wyrażania przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych w życiu publicznym. Zob. też: H. Misztal, *Konstytucyjne gwarancje wolności*, s. 64.

⁴⁴ F. J. Mazurek, *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła*, Lublin 1991, s. 107-108. Trzeba zauważyć, że Sobór Watykański II mówi o prawie wspólnot i prawie Kościoła katolickiego. Wprowadzając termin „wspólnota religijna”, Sobór odstąpił od tradycyjnego ujmowania, że wolność religii powinna przysługiwać tylko Kościołowi i uznał, że prawo to przysługuje także innym wspólnotom wyznaniowym.

⁴⁵ K. Warchałowski, *Prawo do wolności*, s. 68.

⁴⁶ M. Pernal, *Gwarancje wolności wyznania w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka*, „Państwo i Prawo” 1992, nr 11, s. 77.

jego praw jest art. 34 Konwencji, wymieniając wśród podmiotów mogących sformułować skargę do Trybunału także organizacje pozarządowe lub grupy jednostek⁴⁸. Stanowisko to zostało potwierdzone orzeczeniem Trybunału, który w sprawie *Metropolitan Church of Bessarabien and 7 others v. Moldova* uznał Kościół za podmiot wolności religijnej. Zbiorowe podmioty tej wolności zabezpieczają realizację indywidualnych praw wolnościowych swoich członków⁴⁹.

Prawa do wystąpienia z zarzutem naruszenia postanowień Konwencji pozbawione są natomiast Kościoły państwowe, gdyż nie mogą przedstawiać skargi przeciwko strukturze organizacyjnej, którą same tworzą⁵⁰.

Decyzją z 12 października 1988 r. w sprawie dopuszczalności powództwa *Verein Kontakt-Information-Therapie und Siegfried Hagen v. Austria*, Europejska Komisja Praw Człowieka dokonała rozróżnienia między prawami wynikającymi z art. 9. Stwierdziła, że w przeciwieństwie do wolności religii wolność sumienia nie może być praktykowana przez osoby prawne⁵¹.

Wyłączeniu uległy z kręgu podmiotów uprawnionych w zakresie praw zawartych w art. 9 instytucje o charakterze korporacyjnym, które prowadzą działalność gospodarczą, takie jak spółka z ograniczoną odpowiedzialnością. Podmiotem tych praw nie jest również osoba prawna czy organizacja, która jedynie współpracuje z kościołem, stowarzyszeniem religijnym albo filozoficznym⁵².

W rozważaniach dotyczących związków religijnych oraz organizacji o charakterze wyznaniowym bądź filozoficznym należy zaakcentować fenomen sekt religijnych. Trudno jest określić stosunek Unii Europejskiej do tych związków z powodu braku kompe-

⁴⁷ K. Warchałowski, *Prawo do wolności*, s. 69.

⁴⁸ M. Pernal, *Gwarancje wolności wyznania*, s. 77.

⁴⁹ K. Warchałowski, *Prawo do wolności*, s. 69-70.

⁵⁰ M. Pernal, *Gwarancje wolności wyznania*, s. 78.

⁵¹ K. Warchałowski, *Prawo do wolności*, s. 70-71. Należy przyjąć zatem, że kościoły, związki religijne oraz stowarzyszenia o charakterze religijnym lub filozoficznym mogą być podmiotem prawa do wolności religii, a nie są, podobnie jak inne osoby prawne, podmiotem prawa do wolności sumienia.

⁵² Tamże, s. 71.

tencji do regulowania położenia prawnego sekt przez Unię i jej Wspólnoty⁵³.

Kwestia sekt pojawia się przede wszystkim w pracach Parlamentu Europejskiego⁵⁴. Dokonał on ważnego rozróżnienia na sekty legalne, które korzystają z wolności myśli, sumienia i religii, oraz sekty nielegalne, które nierzadko cechuje działalność kryminalna i są sprawcami naruszeń praw człowieka. Zaleca również państwom członkowskim, aby nie nadawały automatycznie takim organizacjom statusu religijnego.

Temat sekt poruszany był również przez Trybunał Sprawiedliwości. W swych orzeczeniach dotyczących tzw. Kościoła scjentologicznego, który dość powszechnie uważany jest za organizację społecznie szkodliwą, wypowiada się w kwestii sekt⁵⁵. Z orzeczeń wynika, że Wspólnota godzi się, aby państwa członkowskie odwoływały się do ochrony porządku publicznego lub bezpieczeństwa publicznego, jeżeli działalność sekt jest szkodliwa.

Status prawny kościołów oraz związków religijnych i organizacji o charakterze religijnym bądź filozoficznym został określony ponadto w art. I-52 Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy. Pierwsze dwa ustępy powyższego artykułu są odzwierciedleniem Klauzuli kościelnej dołączonej do Traktatu Amsterdamskiego. Natomiast ust. 3 stanowi, że „[...] Unia utrzymuje z nimi otwarty, przejrzysty i regularny dialog”⁵⁶.

---

⁵³ C. Mik, *Czynniki religijny i etyczny w prawie i praktyce Unii Europejskiej*, w: *Kultura i prawo. Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 164.

⁵⁴ Raport Cottrella z 1984 r. oraz uchwała o sektach w Europie z 29 lutego 1996 r. M. Rynkowski, *Status prawny Kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004, s. 186.

⁵⁵ C. Mik, *Czynniki religijny i etyczny*, s. 165-166. Wyrok w sprawie Yvonne van Duyn przeciwko Home Office z 4 grudnia 1974 r. oraz wyrok w sprawie Association Eglise de scientologie de Paris i Scientology International Reserves Trust Ltd przeciwko The Prime Minister z 14 marca 2000 r.

⁵⁶ P. Stanisławski, *Wolność religijna w porządku prawnym Unii Europejskiej*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, P. Stanisławski, Lublin 2003, s. 426. Zob. też: P. Stanisławski, *Stosunek Unii Europejskiej do religii i kościołów. Ewolucja unormowań wspólnotowych*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, Warszawa 2006, s. 35.

Wynika z tego, że kościoły, związki wyznaniowe, stowarzyszenia oraz organizacje o charakterze religijnym bądź filozoficznym od dawna traktowane są jako odrębne podmioty wyposażone w uprawnienie do korzystania z wolności religijnej. Zabezpieczają one realizację uprawnień indywidualnych swoich członków za pośrednictwem struktur organizacyjno-personalnych tych organizacji⁵⁷.

4. RODZINA JAKO PODMIOT SZCZEGÓLNY WOLNOŚCI RELIGIJNEJ

Rodzice mają prawo do wychowania swych dzieci w religii, która inspiruje ich życie, dzieciom zaś przysługuje prawo do prawego wychowania⁵⁸. Osiągnięciem państw europejskich jest poszanowanie prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie ze swymi przekonaniami religijnymi w zakresie edukacji szkolnej⁵⁹.

Nauka Kościoła katolickiego również zajmuje się kwestią rodziny jako podmiotu uprawnionego do wolności myśli, sumienia i religii⁶⁰. Prawa rodziny są tematem wielu kościelnych dokumentów⁶¹.

---

⁵⁷ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 33.

⁵⁸ F. J. Mazurek, *Prawa człowieka*, s. 107. Trzeba zauważyć, że Konwencja Praw Dziecka z 20 listopada 1989 r. (Dz. U. z 1991 r., nr 120, poz. 526) nadaje wprost prawo do wolności myśli, sumienia i religii dzieciom, jednak pomyślność dziecka ściśle wiąże z losem jego rodziny. Dlatego stwierdza, że rodzinie należy udzielać niezbędnej pomocy i ochrony. A. Łopatka, *Konwencja praw dziecka*, „Państwo i Prawo” 1990, nr 3, s. 5-6.

⁵⁹ J. Krukowski, *Religia i wolność religijna*, s. 222. Już Powszechna Deklaracja Praw Człowieka w art. 26 ust. 3 postanawia, że „Rodzice mają pierwszeństwo w wyborze nauczania, które ma być dane dzieciom”. J. Krukowski, *Podmiotowość rodziców*, s. 131; H. Misztal, *Gwarancje prawa międzynarodowego i polskiego w zakresie uprawnień rodziców do religijnego wychowania dzieci*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 1(2000), s. 5-20.

⁶⁰ H. Misztal, *Idea wolności religijnej*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, P. Stanisławski, Lublin 2003, s. 67. Sobór Watykański II uznał rodzinę za społeczność cieszącą się własnymi prawami, uznał również jej podmiotowość.

⁶¹ J. Krukowski, *Kościół i państwo*, s. 94. *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim* Soboru Watykańskiego II (1965), *adhortacja apostolska Jana Pawła II O zadaniach rodziny chrześcijańskiej* (1981), *Deklaracja o wolności religijnej Stolicy Apostolskiej*

Znamienne jest, że wśród osób fizycznych Europejska Konwencja wyróżnia jako podmiot uprawniony także rodziców, którzy mają prawo do zapewnienia swoim dzieciom wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi⁶². Fakt ten ma swoje podłoże normatywne w treści art. 9 Europejskiej Konwencji w związku z art. 1 oraz art. 2 I Protokołu Dodatkowego do tej Konwencji⁶³. Zgodnie z postanowieniami art. 2 I Protokołu Dodatkowego rodzice mają prawo do „[...] do zapewnienia [swoim dzieciom] wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi”. Prawo to mają również opiekunowie prawni, którzy tym samym mają prawa rodzicielskie⁶⁴.

Karta Praw Podstawowych zajmuje się w art. 14 ust. 3 prawem rodziców w zakresie wychowania dzieci zgodnie z ich przekonaniami religijnymi. W ten sposób respektowane jest prawo rodziców do wychowania i kształcenia dzieci zgodnie z ich przekonaniami religijnymi, światopoglądowymi i wychowawczymi na podstawie regulacji ustawowych obowiązujących w państwach członkowskich UE⁶⁵.

Na uwagę zasługuje również to, że Europejski Trybunał Praw Człowieka w orzeczeniu Kjedsen, Busk Masen i Pederse przeciwko Danii stwierdził, że przy wykonywaniu swoich naturalnych obowiązków w stosunku do dzieci rodzice ze względu na to, że są w pierwszej kolejności odpowiedzialni za wychowanie i nauczanie swoich dzieci, mogą domagać się zagwarantowania przez państwo swoich poglądów religijnych i filozoficznych. Podobnie jak rodzice, również prawni opiekunowie, którzy nabyli władzę rodzicielską na mocy łączącego ich z dzieckiem stosunku prawnego, posiadają powyższe uprawnienia⁶⁶.

---

skiej (1980), Kodeks Prawa Kanonicznego (1983), Karta Praw Rodziny ogłoszona przez Stolicę Apostolską 24 listopada 1993 r.

⁶² K. Warchałowski, *Prawo do wolności*, s. 75. Podobnie tę kwestię normuje polska konstytucja z 1997 r. w 1 zd. art. 48 ust. 1: „Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami”.

⁶³ Dz. U. z 1995 r., nr 36, poz. 175.

⁶⁴ K. Warchałowski, *Prawo do wolności*, s. 68.

⁶⁵ Tamże, s. 316.

⁶⁶ Tamże, s. 188.

Rodzina jest najmniejszą zbiorowością społeczną, która powinna być chroniona przez państwo⁶⁷. Jest ona naturalnym środowiskiem wychowania dzieci. Obydwoje rodzice są wspólnie odpowiedzialni za wychowanie i rozwój dziecka⁶⁸, które posiada swoje własne prawa, jednak zakres dysponowania nimi uzależniony jest od stopnia dojrzałości dziecka.

Sądy konstytucyjne państw członkowskich Unii Europejskiej, wypowiadając się, łączyły tę cechę z normatywnie określonym wiekiem dziecka. Wraz z osiągnięciem odpowiedniego wieku dziecko ma prawo do decydowania o wyznawanej przez siebie religii. Nie zmienia to faktu, że rodzice są pierwszymi podmiotami wpływającymi na sferę religijności swoich dzieci, a instytucje oświatowe muszą uwzględniać konstytucyjne prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie z przyjętą przez nich hierarchią wartości i wyznawanym światopoglądem do czasu osiągnięcia przez dziecko wymaganej dojrzałości, która pozwoli na samodzielne korzystanie z prawa do wolności myśli, sumienia i religii⁶⁹.

---

⁶⁷ Na takim stanowisku stoi polska konstytucja z 1997 r., gdzie w art. 18 jest mowa o tym, że rodzina znajduje się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej. H. Misztal, *Konstytucyjne gwarancje wolności*, s. 63.

⁶⁸ A. Łopatka, *Konwencja*, s. 6.

⁶⁹ W. Johann, B. Lewaszkiwicz-Petrykowska, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status jednostki*, „Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego” 1999, nr specjalny, s. 26-27. Państwa członkowskie różnie określają granice wieku dziecka. W Austrii wynosi ona 14 lat, z zastrzeżeniem jednak, że po ukończeniu przez dziecko 12 lat rodzice muszą uzyskać jego zgodę na zmianę wyznawanej przez dziecko religii. W Czechach wiek ten oznaczono na 15 lat, a we Francji 18 lat. Polski porządek prawny nie wskazuje określonej granicy wieku. Konstytucja RP zgodnie z art. 48 ust. 1 i art. 53 ust. 5 nakłada na rodziców obowiązek uwzględnienia stopnia dojrzałości dziecka, a także poszanowania wolności jego sumienia i wyznania oraz przekonań. Wykładni przepisów konstytucji można dokonać na podstawie art. 12 ustawy z 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz. U. z 1991 r., nr 95, poz. 425), która organizowanie nauki w podstawowych szkołach publicznych uzależnia od życzenia rodziców, w szkołach ponadpodstawowych od życzenia rodziców bądź samych uczniów, po osiągnięciu pełnoletniości zaś przez uczniów od ich decyzji. M. Winiarczyk-Kossakowska, *Wolność sumienia i religii*, „Studia Prawnicze” 2001, z. 1, s. 38.

PODSUMOWANIE

Normy prawa międzynarodowego i wspólnotowego za niekwestionowaną podstawę praw i wolności człowieka uznały niezbywalną godność osoby ludzkiej. Mimo braku normatywnej definicji fenomenu godności człowieka zarówno systemy prawne europejskie, jak i światowe traktują ją jako źródło fundamentalnych praw i wolności, do których jednogłośnie zaliczają wolność myśli, sumienia i religii. Wolność ta odbierana jest powszechnie jako wolność przysługująca każdemu człowiekowi bez względu na obywatelstwo, kolor skóry czy inne kryteria różnicujące. Uznano również, że naturalną konsekwencją korzystania z tej wolności jest powstawanie kościołów i innych związków wyznaniowych, czyli unormowanie jej zbiorowego wymiaru.

Zwrócić należy uwagę, że w ramach dychotomicznego podziału podmiotów uprawnionych do wolności religijnej systemy prawne wyróżniają podmiot szczególny, zaliczany do wymiaru indywidualnego tej wolności, jakim jest dziecko. Trudno nie zauważyć kontrowersji wokół tego zagadnienia. Wydaje się jednak, że istnieje jednogłośny pogląd, że naturalnym i najlepszym środowiskiem dla rozwoju dziecka jest rodzina. Podmiotami mającymi dbać o dobro dziecka są natomiast rodzice, którzy mają prawo do wychowania swoich dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniem.

Łatwo zauważyć na podstawie wcześniejszych rozważań, że istnieje wielość podmiotów wolności myśli, sumienia i religii. Wynika to z jej społecznego charakteru. Dotyczy ona każdego człowieka bez względu na to, czy przynależy on do jakiegoś związku wyznaniowego, czy popiera określony światopogląd o charakterze religijnym, czy pozostaje obojętny na tę sferę życia, a nawet przyjmuje postawę wrogą w stosunku do tego rodzaju treści.